

A németországi lakóotthonok kritikai megközelítése

RUZSICS ILONA
ruzsicsilona@yahoo.de

Absztrakt

A kitagolási folyamatban előbbre tartó Németországban már jelentkeznek az elmúlt évek folyamatainak hibái. A tanulmány az aktuális kritikai hangokra koncentrál, elhelyezve ezt egy történeti kontextusban. Az egész Németországra érvényes kritikai hangokat Berlin példáján mutatja be és támasztja alá, ismertetve tanulmányokat, statisztikai adatokat. Teszi ezt azzal a céllal, hogy felhívja a figyelmet a kezdődő magyarországi „kitagolási folyamatok” szükséges vizsgálataira.

Kulcsszavak: értelmileg akadályozott felnőttek lakóotthonai, kitagolás, Németország, Berlin, komplex fogyatékoság

Lakóotthonok a nemzetközi összehasonlító gyógypedagógia tükrében

Az európai integrációval, a globalizáció előrehaladtával leomló falak és határok mentén a nemzetközi kapcsolatok számának növekedése érezteti a hatását a gyógypedagógia területén is, támogatva ezzel a nemzetközi tapasztalatcsere lehetőségeit. A nemzetközi összehasonlító gyógypedagógia tevékenysége soha nem lehet céltalan (BÜRLI 2006). A másoktól való tanulás, önmagunk reflexiója, a változtatásokhoz szükséges argumentációk, példák keresése: sok oka és célja lehet egy nemzetközi összehasonlító tanulmánynak. A szakmai lapokban megjelenő élménybeszámolók szintén e műfajba sorolhatók, bár kétségtelen, hogy nagyon szubjektív képet adhatnak egy országról, adott esetben naivitást kölcsönözve egy-egy beszámolónak. A preferált témák és célok az idő sodrában jelentős változásokon mentek át. A gyógypedagógia történetének korai szakaszában a nemzetközi kapcsolatokra az impulzusok keresése jellemző, elsősorban a saját praxis számára, később, mint ahogy Németországban is, a pozitív, irányadó példák keresése lett az egyik domináns témája az összehasonlító tanulmányoknak (ERDÉLYI 2006). Akkor, amikor Magyarországon a „kitagolás” ismét előtérbe került, nem csak a pozitív példák lehetnek irányadók. Az e folyamatban előbbre tartó országok rendszerének kritikai megközelítése sok tanulsággal szolgálhat a hazai szakemberek számára, lehetőségeket nyújtva a még meg sem született problémák megelőzésére és velük együtt az érintettek integrációs esélyeinek növelésére.

Németország mint gyakori példa

Hazai gyógypedagógus körökben, ha a felnőtt, úgynevezett „értelmileg akadályozott-sággal” élő emberek lakóotthonai kerülnek szóba, gyakorta említésre kerülnek „csodálatos” németországi példák. Nemcsak szakmai beszélgetések alkalmával, hanem szakmai

munkák is gyakran megemlékeznek hazánkban ezen országról mint pozitív példáról. A kritikai megközelítés ritka. Ha a hazai lehetőségeket vesszük számba, és viszonyítjuk őket a mai német lehetőségekhez, vitathatatlanul követendő példák lehetnek a mi perspektívánkból az ő eredményeik, nemcsak a lakóotthonainkra vonatkoztatottan, hanem általában a felnőttek pedagógiai kísérését tekintve (VARGA 2005).

A lakhatást tekintve hazánkban a totális intézmények még mindig erősen uralják a „lehetőségek” térképét (VERDES–SCHARLE–VÁRADI 2012), továbbra is konzerválva és intézményesítve a jogfosztást (VERDES 2009; VERDES–TÓTH 2010), sok ezer embert ezzel jogaitól, sok esetben emberi mivoltától is megfosztva. Az 1998-as törvény, mely előírta, hogy legkésőbb 2010 január 1-ig a kitagolást véghez kell vinni, csődöt mondott, amit bizonyít, hogy a törvény ezen pontját, 2010 március 31-én hatályon kívül helyezték. Az azóta született törvényi módosítás (T/7678. számú törvényjavaslat, 2012) továbbra is támogatja, konzerválja a nagyobb, maximum 50 fős intézmények kialakítását, melyek messze nem felelnek meg az inklúzió elveinek, de több pontban sértik a „normalizációs elveket” is.

Törekvések természetesen hazánkban is vannak e helyzet javítására, ezek azonban sok esetben komoly falakba ütköznek, elsősorban helyi lobbik munkahelymegtartó érdekei következtében (VERDES–TAKÁCS 2011). A megvalósuló innovatív projektek szakmai tudás, vagy a helyi lehetőségek következtében kevésbé sikeresek (falakon belül lakóotthon) (KEREKI 2013), illetve nem felelnek meg az irányadó nemzetközi, hazánk által is elfogadott irányelveknek sem.

A jelentősebb erőfeszítések között említhetjük a Soros Alapítvány támogatásával 1996-ban indított kitagolási programot, mely tapasztalatcserére is ösztönözte az érintetteket és a szakembereket egyaránt (LÁNYINÉ 1999; ZÁSZKALICZKY 1998). Hazánkban is vannak említésre méltó, példaértékű intézmények, szemléletükben, szakmai tudásukban mintaszerűen jól működő projektek, azonban ezek nem oldják meg a jogos hazai igényeket. Összességében tehát a hazai perspektívából a németországi minta valóban követendő lehet.

A kritikai hangok azonban Németországban az utóbbi években egyre erősödnek. Szakmai körökben korántsem oly euforikus az ellátás megítélése, mint azt esetleg nálunk szakmai fórumokon, személyes beszélgetések keretein belül egy-egy tanulmányi kirándulás után propagálják, sokkal kontroverzább az ellátás megítélése. A jelen helyzetnek és problémáinak megértéséhez rövid történeti áttekintéssel jutunk el, hogy aztán Berlin konkrét példáján bemutassa e tanulmány a kritikák indokoltságát.

Németországi humanizáló törekvések

Németország szövetségi köztársaság, a föderalista berendezkedés ellenére a legfőbb szociális intézkedéseket szövetségi szinten hozzák. A 16 tartománynak a törvények kivitelezésében komoly egyéni szerep jut (MASCHKE 2010). Ennek következtében az egyes tartományokban a normalizációs, kitagolási, integrációs és inklúziós folyamatok nem azonos ütemben fejlődtek, fejlődnek. Ez a különbség a mai napig erőteljesen megmutatkozik, így lehet az, hogy a törekvések ellenére 2001-ben Észak-Rajna-Vesztfália tartományban a nagyobb intézmények a dominánsak azok régió átívelő ajánlataival (SCHÄFFERS–WACKER–WANSING 2009). A 90-es évekre azonban egész Németországban megindulnak a humanizálási törekvések, és kialakul az állami és egyházi szektor mellett egy erős harmadik, a civil szektor, melynek ernyőszervezetei komoly politikai erőt képviselnek (MASCHKE 2008).

Az egyre erősödő érdekvédelemnek köszönhetően a 90-es évektől komoly előrelépések történtek nemcsak a fogyatékossgal élő emberek megítélésében, hanem törvény adta lehetőségeikben is. Ennek egyik kiteljesedése a 2001-ben hatályba lépett szociális törvény (SGB IX), megteremtve a személyes büdzsé lehetőségét, mely a fogyatékossgal élő embert a szolgáltatást igénybe vevővé lépteti elő, aki autonóm döntést hozva maga

dönt sorsáról, ezzel nagyban eltérve a korábbi évek szociálisan segélyezett emberképétől. Amennyiben csak a mai Németország egészében megjelenő kínálatot tekintjük, függetlenül attól, hogy egy-egy szolgáltatás mindenhol elérhető-e, összességében megállapíthatjuk, hogy a lakóotthoni formák széles tára alakult ki napjainkra, akár speciális igényeknek is igyekezve megfelelni.

1. ábra. Lakóotthoni formák fogyatékos felnőttek számára (BUNDSCHUH–DWORSCHAK 2003: 10)

„Embterársainknak, akik valamely fogyatékosággal élnek, még soha nem volt ennyi joguk a történelem során, ily mértékű lehetőségük az önérvényesítésre Németországban, mint napjainkban” (FORNEFELD 2007), a kritikai hangok mégis egyre erősödnek. A történelmi áttekintést nézve meg kell különböztetnünk Nyugat- és Kelet-Németországot, azonfelül a 90-es évek előtti, illetve a német egyesítés utáni időszakot. A továbbiakban egy konkrét példán, a Kelet és a Nyugat találkozásának határán a 90-es évek történéseire koncentrálnva térünk át az aktuális problémákra.

Berlin, Kelet és Nyugat találkozása

Berlin sajátos helyzete következtében ideális célpont egy deskriptív munka tárgyának. Magyar szemmel azért is mert a „keleti blokk” mintája is adott, így történetileg a magyar és a kelet-berlini ellátás között részben párhuzamok is felfedezhetők. Emellett a „nyugati

minták” is megjelennek egy városon belül, Nyugat-Berlinben viszonylag korán, melyek ma is modern lakóformáknak tekinthetők. Mindemellett az 1980-as évek végétől, az 1990-es évek elejétől kialakított mai ellátórendszer a lakhatás tekintetében minőségileg Németországban belül is fejlettnak mondható. A berlini kitagolási programok viszonylag kései indulása is a magyarországi viszonyítást teszi könnyebbé.

Nyugat-Berlinben a normalizáció ugyan viszonylag korán érezteti hatását (1978-as politikai döntés), de a 80-as években már kialakulnak a nagyobb intézmények mellett ambuláns lakások, párlakások, szülő-gyermek számára kialakított lehetőségek. Az enthospitalizációs törekvések ellenére Seifert 90-es évek elején végzett vizsgálata megállapította, hogy mintegy 10%-a az értelmi akadályozott személyeknek (365 fő) élt klinikákon, ápolási otthonokban (SEIFERT 1993). Nyugat-Berlin lehetőségeit a szeparációja és a területi korlátai határozták meg. Azoknak, akik számára nem volt lakhatási lehetőség, el kellett hagyniuk Berlint, és más, távolabbi tartományokba kellett költözniük. A kivándorlás tehát nem mondható önkéntesnek, s ez Berlin lakóotthon-teremtő erőfeszítései ellenére máig így van (SEIFERT 2010).

Kelet-Berlinben egy 1986/87-es döntés nyomán városrészenként centrumok jönnek létre, amelyek a „sérülteket” hivatottak ellátni. Ajánlataik között megtalálhatóak voltak az „akkori viszonyokhoz” mérten alternatív lakhatási lehetőségek. Seifert a vizsgálatában azonban megállapítja, hogy 1991-ben a „fejleszthetetlenek” többsége klinikákon élt, számuk (962 fő) 25%-át teszi ki az akkori ellátottaknak.

A 90-es évek dinamikus fejlődése és szociálpolitikai törekvései jól dokumentáltak. A 90-es évek elején Seifert (1993) 1990–92 között végzett kutatása nemcsak helyzetképet készít az akkori lakóformákról, hanem a jövőre nézve mennyiségi igényelemzést is nyújt. 1993-ban jelenik meg annak a sorozatnak az első kötete, mely 2007-ig 13 kötetben neves német szakemberek bevonásával vizsgálja a berlini helyzetet. A feldolgozott témák nagyon szerteágazóak: az életminőség több szempontú vizsgálata, a pedagógiai munkatársak nehézségei, az agresszió megjelenése a fogyatékossgal élő személyek életében, a városban élés előnyei és hátrányai fogyatékossgal élő személyek számára és a városbeli integráció mind helyet kap a sorozat kötetében, ezzel az elért eredményeket is dokumentálva, egyúttal felhívva a figyelmet a problémákra (*Berliner Beiträge* 1993–2007). A kutatások és az intenzív munka ellenére azonban még ma sem mondható minden tekintetben kiválónak a kialakult helyzet. Az egyre erősebb kritikai hangok nemcsak Berlint érintik, hanem a szociális rendszert Németország egészében.

Kritikai hangok

A mintaképpnek számító Németországban a szociális jóléti állam a társadalmi és gazdasági változások folyamában mára a neoliberalizmus, a gazdasági válság hatásai nyomán megrendült. Az individualizáció, mely nagyban épít az egyéni felelősségvállalásra, mintegy kötelező velejárájaként az elvárt embereszménynek, a szociális biztonságot alapjaiban rengette meg. Az egyéni felelősségvállalás azonban *ressource*-okhoz kötött, úgy mint végzettség, mobilitás, szociális háló. Ezek hiánya embertársaink egy részét a társadalom peremére sodorja, rászorulva a társadalmi szolidaritás intézményrendszerére, melyek „a gazdasági és szociális változások következtében nyomás alá kerültek” (DEDERICH 2008). A szociális szektor ökonomizálása magával vonja az élet értékének ökonomizálását (DEDERICH 2005). Így míg korábban a kirekesztés folyamata a szeparálásra korlátozva tömegintézmények kialakulását jelentette, távol a társadalomtól, ma a segítségnyújtás elmaradása jelenti ugyanezt (BREMER 2006). Kialakul egy kétosztályos ellátás, melynek vezető motívuma a fogyatékos személy integrálhatósága (FORNEFELD 2008), azaz hogy képesek-e a társadalom részévé válni.

A 90-es évektől nagy számban foglalkoznak publikációk a fogyatékossgal élők hátrányos megkülönböztetésével, témáikat tekintve különös hangsúllyal a halmozottan fogyatékos személyek ellátórendszerből való kiszorulására (BECK 2001; SEIFERT 1993; THEUNISSEN–SCHWALBT 2009; WACKER–WANSING–SCHÄFERS 2005).

A probléma jelentőségének és mértékének megragadására Fornefeld egy új megnevezés bevezetésére tett kísérletet a német nomenklatúrába. A komplex fogyatékossgal mint megnevezés (FORNEFELD 2008) egy erősen heterogén csoportot takar, melynek közös tengelye a magas támogatási igény, és az ebből adódóan őket érintő exklúziós folyamatok azonosságáa. Fornefeld idesorolja azokat az úgy nevezett értelmileg akadályozottsággal élő embereket, akik

- halmozottan fogyatékos személyek;
- fokozott támogatásra, ápolásra szorulnak;
- magatartászavarokat mutatnak;
- krónikus betegek;
- beszélt nyelv nélkül élnek;
- autizmussal élnek;
- pszichés zavarokkal élnek;
- traumákat éltek át;
- migránsok;
- szenvedélybetegek;
- bűnelkövetők.

A halmozottan fogyatékos emberek ápolási otthonban való elhelyezése a 90-es évek jelentős fejlődése ellenére élő praxis (SEIFERT et al. 2001), megfosztva ezzel őket egy teljesebb élet lehetőségétől a társadalomban. Ők azok, akik fokozott támogatásra szoruló személyekként különösen „nagy terhet rónak” egy lakóotthon mindennapjaira, ezzel mintegy „gazdaságtalanabbá” téve azt. Nem ők azonban az egyetlenek, akik a szociális rendszert erőteljesebben veszik igénybe.

A rendszert romboló viselkedés (TÜLLMANN 1993) megnevezéséhez kapcsolódó kérdéskör nem új a szakirodalomban. Egy 1997-ben végzett vizsgálat szerint a magatartási zavarok azok, melyek a lakóotthoni munkatársakat a leginkább megviselik (SEIFERT 1997), és amelyek gyakorta vezetnek a lakóotthoni felvétel elutasításához éppúgy, mint a fokozott pedagógiai kísérés igénye (WACKER et al. 1998). A viselkedési zavarok problematikájával legutóbb 2010-ben a Heildeberger Apell foglalkozik, melyben a változások egyre sürgetőbb mivoltára hívják fel a figyelmet a szakemberek (DHG 2010). A viselkedési zavarokkal élők lakóotthoni elhelyezésének problémája a 90-es évektől kezdődően intenzíven folyik Németországban, az eredmények azonban még mindig nem átütőek.

A pszichés zavarokkal élő úgynevezett értelmileg akadályozott emberek, arányát megközelítőleg 30%-ra teszik, azonban ez a kérdéskör csak az utóbbi évtizedekben kapott nagyobb teret a szakemberek körében. Ennek oka abban keresendő, hogy korábban a pszichés zavarokra utaló tüneteket az értelmileg akadályozottság szimptomájának részeként értelmezték (IRBLICH 2003), ezzel a kezelés és az állapot javulásának lehetőségét is teljes egészében kizárva.

A szakirodalom kevesebb figyelmet szentel a migránsokra, a verbálisan kommunikálni nem képes személyekre, vagy a bűncselekmények elkövetőjévé vált értelmileg akadályozottakra, s a figyelem középpontján kívül esik az értelmileg akadályozott személyek multimortalitása is, feltételezhetően azonban őket is erőteljesebben érintik az exklúziós folyamatok.

Kritikai hangok Berlin példáján

A németországi szinten fellelhető kritikák megjelennek helyi statisztikákban is. Adott csoportok nehézségeire, mint például a magatartászavarokkal élő értelmileg akadályozottak speciális igényeit kielégítő lakóotthonok hiányára több berlini szervezet is felhívta már a figyelmet. A Lotse (fogyatékossgal élő személyeknek szóló berlini lakhatási ajánlatok koordinációs irodája) éves jelentéseiben rendszeresen felhívja a berlini ellátási résekre a figyelmet, ahol a viselkedési zavarral élők rendszeresen helyet kapnak, de helyet kapnak a 2011-es jelentésben a pszichiátriai diagnózissal élő vagy fokozott támogatást igénylő halmozottan fogyatékos értelmileg akadályozott személyek is (LOTSE 2011). A néhány évig működő Clearingstelle (2007–2011) hasonlóan a Lotséhoz szintén több területen tárt fel hiányosságokat, így a viselkedési zavarokkal és a pszichés zavarokkal élő értelmileg akadályozott személyeknél is (CLEARINGSTELLE 2009).

A törekvések ellenére a fogyatékossgal élő berlini polgároknak 22%-a élt 2004-ben más tartományok területén, 82%-ban úgynevezett értelmileg akadályozottsággal (CON_SENS 2005). A szomszéd Brandenburg területén 31%, de távolabbi tartományokban is, mint Niedersachsen (16%), Bayern (14%), Schleswig-Holstein (11%) nagy számban éltek berlini lakosok. A gyakorta a mobilitás tekintetében is nehézségbe ütköző értelmileg akadályozott felnőtt számára a szülőotthonától távoli elhelyezés szinte mindig a szociális hálójának, személyes kapcsolatainak teljes elvesztését is jelenti. A lakóotthoni forma nagyban hozzájárulhat egy sikeres társadalmi integrációhoz. A Berlinben élők megközelítőleg 50%-ban élnek ambuláns lakóformákban (arányukat tekintve az értelmileg akadályozottsággal élők kisebb számban), melyek városrészekbe integrálódva segítik az ott élők társadalmi elfogadását, míg a városon kívül 99%-ban laktak az értelmileg akadályozott emberek egész napos ellátásban (RUZSICS 2014).

A Berlinen kívül lakó személyek számában stagnáló fázisok ugyan felismerhetők az éves statisztikákat elemezve, de számuk a 90-es évek óta nő. 2007–2009 között ez a növekedés 2,9%-ot jelent, azaz évente 25 fővel laktak többen Berlin határain kívül. Ez azonban nem jelenti azt, hogy valóban ennyien is hagyták el az adott évben szülővárosukat, hiszen a már kint élők halálozási számát nem ismerjük (SEIFERT 2010), valamint a városon kívüli kiközvetítések menete, oka, száma sehol nincs nyilvántartva, a folyamat egyáltalán nem transzparens. A finanszírozás miatt az egyes kerületeknél a külső elhelyezés költségcsökkentésként jelentkezik, ha a város falain kívül keresnek lakást (SEIFERT 2010).

A jövő feladatai

A kitagolási folyamatokat ideális esetben megelőző kutatások, tudományos tanulmányok, hazai és külföldi példák segítségével, az igényeket feltárva készítenek tervet a kitagolás ütemezésére, módjára, a szükséges ellátási formák mennyiségére és sajátosságaira nézve, feltárva ezzel a lehetséges költségeket is. Mindezt a fogyatékossgal élő személyek jogairól szóló ENSZ-egyezménnyel összhangban kell tenniük, amihez hazánk is csatlakozott 2007-ben, s melynek különösen a 19. pontjában foglaltak irányadóak a kitagolás folyamatára nézve. A kitagolást ezzel összhangban kell megszervezni, s ha ez így történik, talán hamarosan megéljük, hogy budapesti értelmileg akadályozottsággal élő lakosok akár a szomszédságunkban is élnek majd, érvényesítve ezzel jogaikat, s teljesítve ezzel a mi kötelezettségünket is velük szemben az emberibb életre.

A kutatásoknak azonban nemcsak meg kell előzniük a kitagolást, hanem azt folyamatban és a folyamat lezárása után hatásában is vizsgálniuk kell, lehetőséget nyújtva az esetleges hibák, problémák javítására. A kutatások több tízezer ember életét befolyásoló fo-

lyamatoknál nem jelenthetek kidobott pénzt, már csak azért sem, mert a kitagolási költségek folyamatában elenyésző költségrészt képviselnek, valamint hosszú távon költség-optimalizáló hatásúak is, az igények figyelembevétele miatt.

Irodalom

- BECK, I. (2001): Wohnen. In ANTOR, G. – BLEIDICK, U. (Hrsg.): *Handlexikon der Behindertenpädagogik: Schlüsselbegriffe aus Theorie und Praxis*. Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart. 347–350.
- Berliner Beiträge zur Pädagogik und Andragogik von Menschen mit geistiger Behinderung (1993–2007)*. Diakonie-Verlag, Reutlingen. Band 1–13.
- BREMER, F. (2006): „Du bist Deutschland“ und die Radikalisierung von Ausgerenzung. *Brückenschlag, Zeitschrift für Sozialpsychiatrie. Literatur und Kunst*, 11–20.
- BUNDSCHUH, K. – DWORSCHAK, W. (2003): *Leben in stationären Wohnformen für Erwachsene mit geistiger Behinderung. Eine Studie zu Lebenszufriedenheit, individuellen Entscheidungsmöglichkeiten, sozialem Netzwerk und Unterstützungsressourcen. Abschlussbericht*.
http://www.edu.lmu.de/geistigbehindertenpaedagogik/downloads/forschung/forschung_lequa.pdf
(Letöltve: 2015. január 26.)
- BÜRLI, A. (2006): Internationale und vergleichende Heil- und Sonderpädagogik zwischen Naivität, Objektivismus und Skeptizismus. In ABLBRECHT, F. – BÜRLI, A. – ERDÉLYI, A. (Hrsg.): *Internationale und vergleichende Heil- und Sonderpädagogik. Aktuelle Diskussionen, Ergebnisse und Herausforderungen*. Klinkhardt Verlag, Bad Heilbrunn. 25–46.
- CON_SENS GmbH (2005): *Bestands- und Bedarfserhebung Wohnen für Menschen mit einer Behinderung in Berlin*. Hamburg.
http://www.lotse-berlin.de/pdf/db/lotse_service_4.pdf (Letöltve: 2012. október 1.)
- DEDERICH, M. (2005): *Zur Ökonomisierung sozialer Qualität. Sozialpsychiatrische Informationen*. 2–6.
- DEDERICH, M. (2008): Der Mensch als Ausgeschlossener. In FORNEFELD, B. (Hrsg.): *Menschen mit Komplexer Behinderung. Selbstverständnis und Aufgaben der Behindertenpädagogik*. Ernst Reinhardt Verlag, München. 31–49.
- DEUTSCHE HELPÄDAGOGISCHE GESELLSCHAFT (DHG) (Hrsg.) (2010): *Ausgrenzen – Begrenzen – Entgrenzen? Teilhabechancen von behinderten Menschen mit schwerwiegend herausforderndem Verhalten (Tagungsbericht DHG/Netzwerk Intensivbetreuung)*. Heidelberg–Jülich.
- ERDÉLYI, A. (2006): International Vergleichende Heil- und Sonderpädagogik – auf der Suche nach methodischer Weiterentwicklung und Systematisierung. In ABLBRECHT, F. – BÜRLI, A. – ERDÉLYI, A. (Hrsg.): *Internationale und vergleichende Heil- und Sonderpädagogik. Aktuelle Diskussionen, Ergebnisse und Herausforderungen*. Klinkhardt Verlag, Bad Heilbrunn. 47–60.
- FORNEFELD, B. (2008): Menschen mit Komplexer Behinderung-Klärung der Begriffs. In FORNEFELD, B. (Hrsg.): *Menschen mit Komplexer Behinderung. Selbstverständnis und Aufgaben der Behindertenpädagogik*. Ernst Reinhardt Verlag, München. 50–81.
- IRBLICH, D. (2003): Problematische Erlebens- und Verhaltensweisen. In IRBLICH, D. – STAHL, B.: *Menschen mit geistiger Behinderung*. Hogrefe Verlag, Göttingen. 312–388.
- KEREKI J. (2013): Intézményi jellemzők az értelmi fogyatékos emberek ellátórendszerében. In ZÁSZKALICZKY P. (szerk.) (2013): *A társadalmi és az iskolai integráció feltételrendszere és korlátai*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 59–114.
- LÁNYINÉ ENGELMAYER Á. (szerk.) (1999): *Kiscsoportos lakóóthonok. A szervezés és a tartalmi munka aktuális kérdései. Két munkakonferencia tapasztalatai*. Soros Alapítvány, Budapest.
- LÁNYINÉ ENGELMAYER Á. (szerk.) (2002): *Kiscsoportos lakóóthonok. Hol is tartunk ma? Két munkakonferencia tapasztalatai*. Soros Alapítvány, Budapest.
- LOTSE BERLIN (2011): *Sachbericht*. http://www.lotse-berlin.de/pdf/LotseBerlin_Sachbericht_2011.pdf (Letöltve: 2013. március 19.)
- MASCHKE, M. (2008): *Lebenssituation behinderter Menschen und nationale Behindertenpolitik in 15 Mitgliedsstaaten*. VS Verlag für Sozialwissenschaften, GWV Fachverlage, Wiesbaden.
- MASCHKE, M. (2010): *Fogyatékoságpolitika az Európai Unióban*. ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, Budapest.
- RUZSICS, I. (2014): Auswärtsunterbringung – eine unbeachtete Form der Exklusion. In *Behindertenpädagogik, Vierteljahresschrift für Behindertenpädagogik in Praxis. Forschung und Lehre und Integration Behinderter*, 3, 273–283.
- SCHÄPFERS, M. – WACKER, E. – WANSING, G. (2009): *Persönliches Budget im Wohnheim*. VS Verlag, Wiesbaden.
- SEIFERT, M. (1993): *Zur Wohnsituation von Menschen mit geistiger Behinderung in Berlin unter besonderer Berücksichtigung der Menschen mit hohem Betreuungsbedarf-Bestandsaufnahme und Perspektiven*. Berlin Forschung, Berlin.

- SEIFERT, M. (1997): *Wohnalltag von Erwachsenen mit schwerer geistiger Behinderung, Eine Studie zur Lebensqualität*. Diakonie-Verlag, Reutlingen.
- SEIFERT, M. – FORNEFELD, B. – KÖNIG, P. (2001): *Zielperspektive Lebensqualität. Eine Studie zur Lebenssituation von Menschen mit schwerer Behinderung im Heim*. Bethel-Verlag, Bielefeld.
- SEIFERT, M. (2010): *Kundenstudie Bedarf an Dienstleistungen zur Unterstützung des Wohnens von Menschen mit Behinderung Abschlussbericht*. Rhombos-Verlag, Berlin.
- THEUNISSEN, G. – SCHWALB, H. (2009): Von der Integration zur Inklusion im Sinne von Empowerment. In THEUNISSEN, G. (Hrsg.): *Inklusion, Partizipation und Empowerment in der Behindertenarbeit*. Kohlhammer, Stuttgart. 11–36.
- TÜLLMANN, M. (1993): Die „Verhaltensauffälligen“ sprengen das System. In DÖRNER, K. (Hrsg.): *Aus leeren Kassen Kapital schlagen*. Verlag Jakob van Hoddis, Güsterloh. 115–136.
- VARGA I. (2005): Az értelmileg akadályozott fiatalok munkára felkészítése. In VARGA I. (szerk.): *Speciális didaktika*. APC Stúdió, Szeged. 154–177.
- VERDES T. (2009): „A ház az intézet tulajdona”. A totális intézmények lebontásáról, humanizálásról és modernizálásáról. *Esély*, 4, 92–114.
- VERDES T. – TÓTH M. (2010): *A per tárgya. Gondnokság alá helyezett személyek társadalmi kirekesztődésének mozgásformái a rendszerváltás utáni Magyarországon*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- VERDES T. – TAKÁCS I. (2011): *Láthatatlanok*. TASZ.
<http://tasz.hu/fogyatekosugy/azert-vannak-hogy-masok-jol-elhessenek-bemutatjuk-tasz-lathatatlanok-cimu-filmjet> (Letöltve: 2015. január 26.)
- VERDES T. – SCHARLE Á. – VÁRADI B. (2012): *Intézetek helyett. A fogyatékos személyeket támogató szociálpolitika megújításának lehetséges irányairól*. Budapest Intézet – Társaság a Szabadságjogokért, Budapest.
- VOß, T. – MILLHAUER, E. – HERBERGER, K. – WOSKOBOJNIK, S. (2009): *Abschlussbericht des Modellprojekts der Berliner Clearingstelle für Menschen mit geistiger Behinderung*. Bethel-Verlag. http://www.bethel.de/fileadmin/Bethel/downloads/ebook/Abschlussbericht_Berliner_Clearingstelle.pdf (Letöltve: 2013. március 19.)
- WACKER, E. – WETZLER, R. – METZLER, H. – HORNUNG, C. (1998): *Leben im Heim, Angebotsstrukturen und Chancen selbständiger Lebensführung in Wohnheimrichtungen der Behindertenhilfe, Bericht zu bundesweiten Untersuchung im Forschungsprojekt „Möglichkeiten und Grenzen selbständiger Lebensführung in Einrichtungen“*. Bundesministerium für Gesundheit (Hrsg.), Baden-Baden.
- WACKER, E. – WANSING, G. – SCHÄFERS, M. (2005): *Personbezogene Unterstützung und Lebensqualität, Teilhabe mit einem Persönlichen Budget*. Deutscher Universitäts-Verlag, Wiesbaden.
- ZÁSZKALICZKY P. (szerk.) (1998): *A függőségtől az autonómiáig – Helyzetértékelés és jövőkép a kiscsoportos lakóothonokról*. Kéznevelési Alapítvány, Budapest.

Törvények

- ENSZ Egyezmény, Fogyatékosokkal élő személyek jogairól szóló Egyezmény, 2007
http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A0700092.TV (Letöltve: 2015. január 27.)
- Magyarország Kormánya T/7678. számú törvényjavaslat egyes szociális tárgyú és egyéb kapcsolódó törvények módosításáról, megszavazva: 2012. július 2.
<http://www.parlament.hu/irom39/07678/07678.pdf> (Letöltve: 2015. január 26.)
- Sozialgesetzbuch (SGB IX) Neuintes Buch Rehabilitation und Teilhabe behinderter Menschen
<http://www.sozialgesetzbuch-sgb.de/sgbix/1.html> (Letöltve: 2015. január 27.)